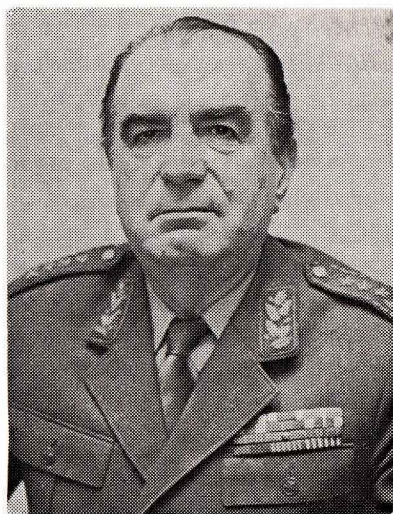

General-pukovnik
dr ĐOKO IVANOVIC

Protivpravni odnos okupatora prema narodu i zarobljenicima u Crnoj Gori 1941.

Oružani ustanak na tlu Jugoslavije, u leto i jesen 1941. godine, i razbuktavanje široke oslobodilačke borbe u svim krajevima zemlje, postavili su na dnevni red već prvih dana i nedelja pitanje međunarodnog prava. Legitimnost ustanka i oružane borbe zasnivala se na pravu naroda i narodnosti Jugoslavije da se odupru agresiji i okupaciji, da vojnim i drugim sredstvima otpočnu rat protiv fašističkih zlikovaca, da se organizovano suprotstave okupatoru i njegovim domaćim slugama u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Rat okupatoru je nagovešten i objavljen javno, svim raspoloživim sredstvima, i već od prvog časa je proklamovano priznavanje i striktno pridržavanje odredaba međunarodnog ratnog prava i međunarodnih konvencija.

Okupatori i domaći izdajnici otpočeli su odmah posle sloma bivše države sa neograničenim terorom i zlodelima nad nenaoružanim narodom. Pod čizme su bačene sve humane i pravne norme i obziri, odredbe Haških i Ženevskih konvencija su bagatelisane, a umesto principa međunarodnog ratnog prava cinično je proklamovan zakon odmazde, sankcionisan naredbama svih mogućih komandanata i upravnih organa. Gažene su čak i elementarne norme ponašanja, kojih su se u vekovnoj istoriji ratova pridržavali gotovo svi osvajači. Čovek, porodica, moral, dostojanstvo, život i slične kategorije — jednostavno su ignorisani, prepuštani na milost i nemilost vojnika i komandanata okupacionih trupa i domaćih kvislinga.

Protivpravni napad i komadanje Jugoslavije od strane sila osovine

Prema Hitlerovom planu za podelu Jugoslavije, Crna Gora je prepuštena Italiji.¹ Deo jugoistočnog dela Crne Gore, tj. pojas duž jugoslovensko-albanske granice, Italija je pripojila tzv. Velikoj Albaniji, a ukazom od 3. maja 1941. od Crne Gore je odvojeno i šire područje Boke Kotorske.² Ovo područje Italija je anektirala i uključila, kao svoj sastavni deo, u guvernerat Dalmacije pod nazivom »Bokokotorska provincija«. Tako su, posle aprilskog sloma 1941. godine, stvorene veštačke granice između naših privrednih i etničkih celina.

Komadanjem Jugoslavije, a posebno anektiranjem njenih pojedinih delova, fašistička Italija je ostvarila svoje davnašnje želje. Početak njenih neposrednih priprema za napad na Jugoslaviju poklapa se sa početkom njenog učešća u planiranju potpunog ekonomskog i političkog podjarmljivanja naroda Evrope. Na sastanku sa ministrom spoljnih poslova Italije grofom Čanom, u Oberzalcburgu, 12. avgusta 1939, Hitler je rekao: »... Uopšte govoreći, najbolje bi bilo da se neutralne zemlje likvidiraju jedna za drugom. Italija, svakako, može smatrati Jugoslaviju kao neutralnu zemlju te vrste...«³

Napadom na Jugoslaviju Italija je pogazila, osim poznatih međunarodnih ugovora, i posebne obaveze koje je imala prema njoj: sporazum iz 1937. godine i notu iz 1941. godine. Sporazumom od 20. marta 1937. Italija se obavezala da će poštovati granice Jugoslavije, da će se uzdržati od svake akcije koja bi koristila trećem napadaču, da će se uzdržati od pribegavanja ratu i, najzad, da će sprečavati svaku aktivnost na svojoj teritoriji koja bi bila uperena protiv integriteta Jugoslavije. Svečanom notom od 25. marta 1941. Italija je ponovila svoje obaveze o poštovanju integriteta i suvereniteta Jugoslavije.

Uprkos preuzetim pravnim i moralnim obavezama, Italija je zajedno sa Nemačkom napala Jugoslaviju i, odmah posle aprilskog sloma jugoslovenske kraljevske vojske, pristupila komadanju njene teritorije. To, međutim, nije smetalo italijanskim vlastima da izjave kako su došli u Crnu Goru kao »prijatelji crnogorskog naroda«, kao njegovi »oslobodioci od dugogodišnjeg jarma«, kao saveznici koji će pomoći da ponovo »uskrsne slavom ovenčana država

¹ *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 2, Beograd, 1954.

² *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 1, Beograd, 1957.

³ *Ujedinjene nacije, Zbirka dokumenata 1941—1945*, Beograd, 1948.

Crna Gora«. Komandanti italijanskih trupa su putem proglasa garantovali crnogorskom narodu punu slobodu, očekujući verovatno zauzvrat njegovu poslušnost.

Planove fašističkih okupatora o potpunom ekonomskom i političkom porobljavanju crnogorskog naroda omeo je poziv KP na opšti ustanak za oslobodjenje. U skladu sa odlukama CK KPJ od 22. juna i 4. jula o organizovanju opštenarodnog oslobodilačkog rata protiv okupatora i domaćih izdajnika, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru odlučio je već 1. jula 1941. da se odmah otpočne sa oružanim napadima na neprijateljske garnizone. Sveopšti oružani ustanak crnogorskog naroda otpočeo je desetak dana kasnije — 13. jula 1941. godine.

Odnos neprijatelja prema stanovništvu

Treba odmah istaći da italijanske vlasti nisu birale sredstva u borbi protiv stanovništva Crne Gore. Jedan od stalnih oblika napada na goloruki narod bilo je često bombardovanje nezaštićenih sela i gradova. Danju su teški aparati tipa »savoja« neumorno prosipali bombe po bližim i daljim selima oko neprijateljskih garnizona, a noću su ta ista naselja tučena iz brojnih artiljerijskih oruđa.⁴ U početku je okupator takve akcije još i »objašnjavao«, ali je ubrzo prestao sa tom praksom; tukao je nebranjena sela i gradove kad god je to našao za potrebno. Bombardovanja su postala stalan metod pritiska, zastrašivanja i ucene mirnog stanovništva, jedna od najznačajnijih mera represalija zbog izvedenih akcija partizanskih jedinica. Nanoseći velike žrtve stanovništvu, posebno deci, ženama i iznemoglima, neprijatelj je objavio rat celom narodu do istrebljenja.

Postupci neprijatelja prema stanovništvu bili su u dubokoj koliziji sa odredbama međunarodnog prava. Još u Haškom pravilniku iz 1907. godine postojao je jedan član kojim je zaraćenim stranama bilo izričito zabranjeno da »napadaju ili bombarduju bilo kojim sredstvom nebranjene gradove, naselja ili zgrade«. Sličnu odredbu (član 22) nalazimo i u Kodeksu za regulisanje vazdušnog rata, koji je usvojila Komisija pravnika u Hagu 1923. godine: »Bombardovanje iz vazduha u cilju terorisanja civilnog stanovništva, razaranja ili oštećenja privatne imovine koja nema vojni karakter ili ranjavanja neboraca — zabranjeno je«. Desetak godina

⁴ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, Beograd, 1950.

kasnije (1938), istim problemom se pozabavila i Generalna skupština Društva naroda, koja usvaja novu rezoluciju o zaštiti stanovništva u ratu. Navodimo samo tri odredbe: 1. namerno bombardovanje civilnog stanovništva je protivno pravu; 2. objekti koji se gađaju iz vazduha treba da predstavljaju legitimne vojne objekte i kao takvi da budu identifikovani; 3. svaki napad na vojne objekte mora biti izvršen na način da okolno civilno stanovništvo ne bude iz nehata bombardovano.

Slične odredbe mogu se naći i u drugim dokumentima: Oksfordskom priručniku — o zakonima rata na kopnu iz 1880. godine u Prednacrtu konvencije usvojene u Monaku 1934. godine i dr. To su, u stvari, običajna pravila ratnog prava, kojih su se morale pridržavati zaraćene strane. Zanimljivo je da je slična odredba uneta i u italijanski Zakon o ratu i neutralnosti iz 1938. godine: »Bombardovanje koje ima za cilj da pogodi civilno stanovništvo ili razaranja i oštećenja dobara koja nisu od vojnog značaja — zabranjeni su u svakom slučaju.«

Bombardovanjem nebranjениh sela i gradova u Crnoj Gori italijanske jedinice su kršile i odredbe međunarodnog ratnog prava i zakone svoje zemlje. O tome govore mnogobrojni izveštaji i naređenja italijanskih komandanata, sa čijim je sadržajem bila upoznata i vlada Italije. Njeno Ministarstvo spoljnih poslova je ne samo odobravalо takvu praksu nego je na takve metode borbe podstrekavalо svoje potčinjene i iz drugih krajeva Jugoslavije, prenoseći im iskustva iz Crne Gore. Tako, npr., Ministarstvo spoljnih poslova obaveštava 14. avgusta 1941. guvernera Dalmacije o situaciji u Crnoj Gori i, između ostalog, kaže: »Uslijed bombardovanja mjesta Goransko, nekoliko predsjednika opština gore pomenutog kraja zamolilo je obustavu vazdušnog bombardovanja uz obavezа da će predati oružje.«⁵

O teroru koji je okupator sprovodio, nad stanovništvom Crne Gore govore mnogobrojni dokumenti. Tako npr., visoki komesar za Crnu Goru Mazzolini, razmišljajući o tome kako da uguši ustanak, umiri nepokorni narod i stvori od njega disciplinovano roblje, izdaje 19. jula 1941. naređenje prema kojem su »svi građani dužni da pozdravljaju, dižući desnu ruku, oficire okupatorskih oružanih snaga, kao i italijanske funkcionere u uniformi.«⁶ U saopštenju o rezultatima borbi o prvim danima ustanka, 20. jula 1941, Privremena vrhovna komanda za Crnu Goru, Boku i Sandžak govori o

⁵ Isto, tom III, knj. 4, Beograd, 1953.

⁶ Isto.

teškoj situaciji u kojoj se našlo stanovništvo: »U gradovima koje drži neprijatelj, pobjesnели fašistički psi vrše pljačke, ubistva i nasilja nad nenaoružanim stanovništvom.«⁷ Sličnu ocenu nalazimo i u Biltenu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 26. avgusta 1941. godine: »Po dosadašnjim podacima, Italijani su izgubili prvih dana borbe oko 8.000 vojnika. Većim delom to su bile crne košulje. Besni zbog neuspeha, Italijani sada vrše teror nad crnogorskim stanovništvom: pale čitava naselja, pljačkaju i ubijaju.«⁸

Da bi ugušili ustanak, italijanske vlasti su se služile svim sredstvima. Tamo gde su bili moćniji, pržili su »ognjem i mačem«, oštro, nemilosrdno, ne praveći razliku između nejači i odraslih, uništavali su sve. Tamo, pak, gde nisu mogli dosegnuti, obećavali su mir, slobodu, bogat život, mamili ljude na prevaru, ubijali ili odvodili u ropstvo, molili i pretili. »Najbolji dokaz koliko je neprijatelj jako osjetio udarac koji smo mu zadali, jeste njegova sadašnja taktika. On više ne baca na nas svoje pukove i divizije, nego pali sela, u ravnicama gde je uspio da se zadrži i terorise stanovništvo (masovno prebijanje građana u Podgorici, ubijanje staraca i odvođenje djevojaka u Crmnici, streljanja itd.). Ali dok na jednoj strani okupator vrši najgadnija zvjerstva tamo gdje nema otpora, dotle se na drugoj strani, gdje ima otpora, služi gadnim lukavstvom i intrigom...«⁹

Italijanski fašisti se nisu zadovoljili samo komadanjem teritorije Crne Gore i stvaranjem administrativnih i drugih veštačkih granica između njenih delova. Išli su još dalje. Ubistvima, paljevinama, pljačkom i drugim tajno izvedenim nedelima raspirivali su stare nesuglasice i oživljavali političke borbe iz prošlosti, nastojali su da zavade bratstva i plemena, da bace krvavi nož u porodice. Posebno im je bilo stalo da zavade dva susedna naroda — crnogorski i albanski, koji su stenjali pod terorom zajedničkog neprijatelja. Komandant divizije *Pusteria* tobože zabrinuto izjavljuje kako bande iz Albanije vrše upade na crnogorsku teritoriju i pljačkaju crnogorska sela na pravcu Tuzi-Podgorica, a u stvari te bande naoružavaju, opremaju i podstrekavaju na borbu protiv susednog naroda i na pljačku crnogorskih sela u Zeti njegovi komandanti.¹⁰

U postupku prema Jevrejima, Romima (Ciganima) i drugim »nižim rasama«, Italijani se nisu mnogo razlikovali od nemačkih

⁷ Isto, tom III, knj. 1, Beograd, 1950.

⁸ Isto, tom II, knj. 1.

⁹ Isto, tom III, knj. 1.

¹⁰ Isto, tom III, knj. 4.

gospodara. U izveštaju šefa policije u Kotoru, 19. novembra 1941, kaže se: »Od mjera koje je policija preduzela u tome periodu treba istaći kontrolu svih Jevreja, koji su se iz unutrašnjosti teritorije povukli ovdje. 192 od njih upućeno je u koncentracioni logor u Albaniji, dok je novac, kojim su raspolagali i koji je predstavljao znatnu vrijednost, bio zaplijenjen.«¹¹

Lica koja su, verovatno, najviše stradala u Crnoj Gori za vreme narodnooslobodilačkog rata bili su taoci. Teško je naći neki dokument italijanskih komandi, naređenje ili izveštaj koji ne govori i o taocima. Taoci su uzimani radi obezbeđenja patrola i jedinica na maršu, radi izvršenja nekog zadatka u logoru, obezbeđenja komunikacija, raznih objekata i sl. Od talaca se tražilo da budu vodiči, špijuni, da znaju i ono što ne znaju, da budu izdajnici svog naroda. Pomoću na brzinu pokupljenih talaca, većinom noću, fašisti su mislili da će obezbediti svoje garnizone i ugušiti svaki otpor. Mirni seljaci i građani postajali su taoci i, po potrebi, proglašavani krivcima za neuspelu akciju, za napad partizana, za skriveno oružje — ukratko, za sve što bi okupator hteo i izmislio. Fašisti su ih streljali kao »krivce« na licu mesta ili su ih odvodili u zatvore, internirali, proglašavali zarobljenim ustanicima i ubijali. Pomoću talaca — stanovništvo je neprekidno terorisano i zastrašivano. Koliki se značaj pridavao sistemu talaca, svedoči i naređenje generala armije Pircija Birolija od 15. jula 1941, u kojem, pored ostalog, zahteva i sledeće: »Uzeti taoce iz naselja i oblasti gde se razvijaju operacije i često ih mijenjati, tako da cijelo stanovništvo bude izloženo opasnostima eventualnih represalija.«¹² Sredinom decembra 1941. guverner Crne Gore još više proširuje ovaj metod: »Bilo bi potrebno da naše trupne jedinice izvrše popis stanovništva muškog pola i uzmu dovoljan broj talaca, probranih naročito od najmlađih (ne više od 10), objavljujući da će se, ako prilikom sljedećih obilazaka u cilju provjere budu nedostajali novi stanovnici, naša neposredna kaznena akcija svesti na strijeljanje samih talaca.«¹³

Neprijatelj se trudio svim silama ne samo da onemogući razmenu dobara, trgovinu i snabdevanje već i da uguši svaku vrstu privredne delatnosti i liši narod materijalnih dobara od kojih je zavisio život. Bilo je žalosno posmatrati selo posle pljačke koju je izvršila fašistička vojska. Fašisti su odnosili iz kuća skoro sve: odvodili su stoku, odnosili namirnice, plenili suknene gunjeve, se-

---

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto.

ljačke vreće i pokrivače, trpali u rančeve vunene čarape, čaršave, žensku odeću i dr. Organi narodne vlasti i partizanske komande morali su često da preduzimaju posebne mere radi spasavanja sela od pljačke, a seljaci su se dovijali kako su znali i umeli da bi sačuvali od pljačkaša bar ono što im je bilo najosnovnije za život.

U početku ustanka italijanske civilne vlasti su se tobože bunile protiv pojava pljačke svojih vojnika. Ubrzo je, međutim, pljačka ozakonjena i redovno primenjivana kao mera represalije prema »buntovnom narodu«.¹⁴ Kako ni to nije bilo dovoljno u zastrašivanju stanovništva, vojni komandanti su se često odlučivali za divljačke mere paljenja i rušenja čitavih sela, što nije bilo nepoznato italijanskoj vladi. Dokaza o tome ima mnogo; u jednoj instrukciji guverneru Dalmacije od 2. avgusta 1941. Ministarstvo inostranih poslova javlja: »U toku čišćenja u rejonu Majstori i jugozapadno od Cetinja sve je sravnjeno sa zemljom, a tri ustanika su strijeljana.«¹⁵ Nekoliko dana kasnije (8. avgusta), general armije Pirzio Biroli moli komandu 14. armijskog korpusa da se, s obzirom na dosta smirenu situaciju u Crnoj Gori, »smanji stepen odmazde koja se sastoji u rušenju građanskih kuća. Stoga molim da se ispita mogućnost da se drastična mjera rušenja, ukoliko je to moguće i nije u suprotnosti sa karakterom stroge primjene represalija, zamijeni konfiskacijom«.¹⁶ Naravno, fašisti nisu prihvatili tu mogućnost, a kasnije ni sam general Biroli, pa su se represalije u vidu paljevina, pljački, rušenja i uništavanja sela, kad god je to bilo moguće, neumorno nastavljale. O tome je Glavni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku oktobra 1941. izdao posebno »Saopštenje«: »Fašistički okupator, pored silovanja i masovnog interniranja, vrši paljevine čitavih sela, pljačka naše domove ... Nije to prvi put da fašistička vojska ostavlja bez krova nad glavom i bez praha brašna nejaku djecu, žene i starce. Za fašizam su paljevina, pljačka i špijunaža metode pomoću kojih se on drži na vlasti, ne samo u porobljenim zemljama, već i u samoj Italiji. Svjedoci smo toga da bijedna fašistička vojska pali čak i seljačke pojate i pljačka dječije pelenice iz kolijevke, ženske grebene i preslice, klupka pređe i dr.«¹⁷

Italijanski fašisti su imali »jedinственu priliku« da tokom jula i avgusta 1941. i kasnije osvoje slobodna crnogorska brda i uspostave vlast u selima i opštinama, jer su angažovali vrlo jake snage

---

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, tom III, knj. 1.

za gušenje ustanka.¹⁸ Međutim, brda su ostala slobodna — i pre i posle ustanka. Stara vlast koju su u selima predstavljali kmetovi, a u opštinama, obično, odani ljudi — bila je svrgnuta još u prvim danima ustanka. Narod je stvarao svoju novu vlast, čak i u neposrednoj blizini neprijateljevih garnizona. Tako je, npr., na teritoriji danilovgradskog sreza, u selu Gostilje, 15. jula 1941. bio formiran prvi seoski Narodnooslobodilački odbor. Tokom avgusta i septembra izabrani su narodnooslobodilački odbori i u ostalim selima, čak i u neposrednoj blizini Danilovgrada: Grlić, Glavica, Orja Luka, Sekulići, Pažići, Lalevići i dr. Do kraja oktobra su oformljeni i novi opštinski narodnooslobodilački odbori, a početkom novembra je izabran sreski narodnooslobodilački odbor. U samom Danilovgradu, u kome su bile stacionirane krupne snage neprijatelja, postojao je i ilegalni Gradski narodnooslobodilački odbor. Vlast okupatora je bila svedena, tako reći, u kasarnske zidove i žicom ograđene bunkere.

Govoreći o rezultatima borbi u Crnoj Gori u prvim mesecima ustanka, Vrhovni štab je u »Biltenu« od 10. oktobra 1941. isticao: »Uprkos ogromnim snagama koje su bacili italijanski okupatori u Crnoj Gori da bi uništili narodni ustanak, to im nje uspjelo. Osvojili su ponovo samo gradove, a sela i crnogorska brda ostala su i dalje u rukama crnogorskih partizana, koji nastavljaju svoju oslobodilačku borbu protiv oružanih italijanskih okupatora. Svirepost italijanskih okupatora ne zaostaje iza svireposti njihovih nemačkih fašističkih partnera. Oni pale sela, ubijaju mirno stanovništvo, isto tako kao i nemački fašisti u Srbiji i ustaški banditi u Hrvatskoj.«¹⁹

Besan zbog potpunog neuspeha u pokušajima da slomi ustanak, neprijatelj je odmah otpočeo sa represalijama protiv civilnog stanovništva. To je dolazilo do izražaja naročito u akcijama prikupljanja oružja, ali je vrlo često prikupljanje oružja služilo samo kao izgovor za odmazdu i teror. U jednoj od prvih instrukcija vojnim komandantima i lokalnim organima vlasti (5. avgusta 1941) general Pirzio Biroli naređuje svim starešinama sela i opština da u predviđenom roku prikupe i predaju italijanskim vlastima sve oružje, materijal i ratnu opremu, a ukoliko se to ne učini »nadležna vojna vlast će narediti hapšenje talaca i pustošenje onih krajeva ili sela na čijoj se teritoriji pronađe materijal. Taoci će

¹⁸ Neprijatelj je u Crnu Goru dovukao i deo snaga iz Grčke i Albanije. Četrnaesti armijski korpus bio je ojačan krupnim snagama tako da je, pored velikog broja samostalnih jedinica, imao i 8 divizija.

¹⁹ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 1.

se smatrati kao ratni zarobljenici i biće podvrgnuti oštrim policijskim mjerama«. ²⁰ Komandant 164. jurišne legije crnih košulja pukovnik Antonio Pelazzi naređuje 11. avgusta 1941. čišćenje teritorije Zelenika-Lastva-Bakoći i preduzimanje oštih represalija protiv stanovništva: »Neposredno uništiti ustanike koji se uhvate sa oružjem u ruci, bilo da ga i odbace u trenutku kada ih iznenade naše trupe... uništiti sva ona lica koja u svojim stanovima ili u njihovoj okolini drže skriveno oružje i zapaliti im kuće... uništiti kuće i imanja ustaničkih vođa.« ²¹

Za vreme pregovora između predstavnika Glavnog štaba narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku i Komande okupatorskih trupa u Crnoj Gori, vođenih 26. oktobra 1941. u selu Martinići o razmeni zarobljenika i nekim drugim pitanjima, predstavnici italijanske komande su tražili: (1) da se oružje položi na čuvanje kmetovima; (2) da se partizani vrate kućama i da će samo vođe i oni koji su ubijali Italijane biti suđeni. ²² Italijanska komanda je zahtevala, očigledno, ono u što ni sama nije verovala. Crnogorski narod je ostao nepokoran i posle žestoke ofanzive italijanskih fašista i domaćih izdajnika. Partizanske jedinice su bile sve brojnije, a udarci po neprijatelju sve češći i jači. Okupirana teritorija se svodila samo na nekoliko dobro utvrđenih gradova. Pa ipak, predstavnicima okupatorskih trupa nije ništa smetalo da na pomenutim pregovorima zaprete drastičnim represalijama ukoliko se njihovi zahtevi ne ispune: »ako se zahtjevi odbiju, za svakog strijeljanog Italijana — strijeljati 100 Crnogoraca«. ²³ General Pirzio Biroli je tri meseca docnije (12. januara 1942) »ublažio« ove pretnje, ali je suština ostala ista — teror i zastrašivanje: za jednog ubijenog ili ranjenog italijanskog oficira streljano je 50 civila, a za jednog ubijenog ili ranjenog podoficira ili vojnika — 10. Guverner Biroli je vrlo dobro znao da su te sankcije u oštroj suprotnosti sa odredbama međunarodnog prava, ali se nije ustručavao da ih donese i propiše svojim komandantima, računajući verovatno da okupator može da čini sa narodom što god želi.

Staro je običajno pravilo da zaraćene strane u svojim dejstvima i postupcima prave razliku između boraca i neboraca, između vojske i stanovništva. Građani su posebno zaštićeni ne samo odredbama Haških konvencija, koje predstavljaju kodifikaciju običajnog

²⁰ Isto, tom III, knj. 4, dokument br. 165.

²¹ Isto, tom III, knj. 4, dokument br. 170.

²² Isto, tom III, knj. 1, dokument br. 28

²³ Isto.

prava, već je skoro svaka država donosila i posebne zakone o zaštiti civilnog stanovništva u ratu. Takve odredbe nalazimo i u Zakonu o ratu i neutralnosti fašističke Italije iz 1938. godine. Članovima 35, 55. i 58. posebno se razmatra zaštita građanskih lica: moraju se poštovati čast i prava porodice, životi pojedinaca i privatna svojina, zabranjuje se pljačka mesta, pa i kada su zauzeta na juriš; zabranjuje se nanošenje nepotrebne štete i razaranja; zabranjuje se čak i konfiskacija privatne imovine.

Odredbe međunarodnog prava štite stanovništvo i od kolektivnih kazni. »Nikakva kolektivna kazna, novčana ili druga, ne može biti izrečena stanovništvu zbog dela pojedinaca za koja ono ne može biti smatrano solidarno odgovornim.«²⁴ Cilj, opseg i način izvođenja mera represalije takođe su regulisani odredbama međunarodnog prava. U članu 86. Zakona rata na kopnu kaže se, između ostalog: »U teškim slučajevima, kada su represalije neophodna nužnost, način njihovog izvođenja i njihov opseg ne smeju nikada preći stepen prekršaja što ga je počinio neprijatelj. One moraju u svakom slučaju poštivati zakone čovečnosti i morala.«²⁵ Sličnu odredbu nalazimo i u italijanskom Zakonu o ratu. U odeljku »Represalije«, koji razmatra odnos prema stanovništvu u ratu, kaže se sledeće: »Poštovanje obaveza koje proističu iz međunarodnog prava može biti suspendovano... radi represalija neprijateljske zaraćene strane, koja u celini ili delimično ne izvršava navedene obaveze. Represalija ima za cilj da se neprijateljska zaraćena strana primora na poštivanje obaveza, koje proističu iz međunarodnog prava, i može se preduzeti primenom sličnih ili drugim postupcima kao odgovora na postupke neprijateljske strane. Po odredbama stava 1. ne može biti obustavljeno poštivanje pravila međunarodnih ugovora koja izrikom isključuju represaliju«.

Takve su bile zakonske, pravne i humane odredbe. Praktični postupci italijanskih okupatora (slično su se, pa čak i gore, ponašali i ostali okupatori i njihove sluge) bili su, međutim, potpuno drukčiji. Nije pravljena nikakva razlika između pripadnika partizanskih jedinica i stanovništva, a terorom koji je sproveden nad njim pretnjama, zastrašivanjem, drastičnim represalijama, primenom kolektivnih kazni, pljačkom, uništavanjem privatne imovine i sličnim delima — kršene su sve norme pozitivnog međunarodnog prava, pa čak i zakoni koje je sama Italija usvojila.

---

²⁴ *Haški pravilnik* iz 1907. godine.

²⁵ Poznat pod imenom »Oksfordski priručnik«, usvojen od Instituta za međunarodno pravo 1880. godine.

Odnos neprijatelja prema ratnim zarobljenicima

Streljanje »zarobljenih ustanika«, odnosno partizana, na licu mesta, bez saslušanja i suda, bila je stalna praksa vojske fašističke Italije u Crnoj Gori. O tome svedoče brojni izveštaji nižih i viših komandanata italijanskih jedinica, kao i naredbe za izvršenje tih zlodela.²⁶ Stanovnici mnogih mesta su takođe proglašavani ustanicima, pa je tako »legalizovano« i njihovo streljanje na licu mesta. Prilikom pregovora o razmeni ratnih zarobljenika, italijanske vlasti skoro nikada nisu mogle da ponude zarobljene ustanike, odnosno partizane, nego su u zamenu za svoje zarobljene oficire, podoficire i vojnike nudile uhapšene i internirane rodoljube.

Vlada fašističke Italije nije sprečavala ni osuđivala takve postupke svoje vojske. Naprotiv, ona se hvalisala »rezultatima« borbe protiv crnogorskog naroda i prenosila ih je kao iskustva ostalim guvernerima. Tako, npr., Ministarstvo spoljnih poslova Italije, u saopštenju o situaciji u Crnoj Gori od 14. avgusta 1941, kaže: »Streljano je 6 vođa ustanika i srušeno je oko 50 kuća koje su pripadale aktivnim učesnicima ustanka. Divizija *Cacciatori dele Alpi* čisti kraj jugoistočno od Šavnika. Sprovedeno je na Cetinje, radi suđenja, 45 ustanika koji su pronađeni među stanovništvom Danilovgrada.«²⁷

Očigledno je da italijanski okupatori nisu mogli i hteli da shvate prave motive borbe širokih narodnih masa protiv njih i njihovih izdajničkih slugu, a to znači ni smisao i suštinu narodno-oslobodilačkog rata. Zato njihovi pozivi na predaju, davanje »milošti«, oprostaji, naređenja i sl. izgledaju besmisleni i lišeni čak i elementarne logike i veze sa stvarnošću; surova ratna stvarnost je nalogala drukčiji odnos i drukčiji rad italijanskih vlasti, a to je bilo u koliziji sa njihovm karakterom i ciljevima koje su želeli postići. Treba odmah reći da su italijanske komande, počev od najnižih do najviše, od samog početka ustanka, bile svesne da protiv sebe imaju dobro organizovanu i disciplinovanu vojsku, a ne grupice i bande odmetnika. »Grupice« i »bande« nikada nisu mogle nanositi okupatoru ogromne gubitke, prisiljavati ga da angažuje jake vojne efektivne i zarobljavati na hiljade njegovih vojnika. To je mogla da čini jedino vojska koja se nalazi pod jedinstvenim rukovodstvom i planski izvodi akcije protiv neprijatelja. Zbog toga je komanda italijanskih trupa u Crnoj Gori tražila pregovore sa Glavnim štabom ustaničkih snaga još u početku ustanka. U kasni-

²⁶ *Zbornik NOR-a*, tom III, knj. 4.

²⁷ Isto.

jim mnogobrojnim dokumentima italijanskih komandi retko kada se govori o »odmetnicima« i »bandama«; upotrebljavaju se obično dva kvalifikativa — ustaničke i partizanske jedinice. U izveštaju o napadu partizana na Pljevlja, decembra 1941, komandant divizije *Pusteria* general-lajtnant Giovanni Esposito, između ostalog kaže: »Napad je morao predstavljati glavnu probu efikasnosti nove organizacije narodnooslobodilačke vojske Crne Gore, Sandžaka i Boke, koja je operisala prema naređenjima Vrhovnog štaba Jugoslovenske partizanske vojske. Sva prikupljena dokumentacija ne samo da obilno potvrđuje napred navedeno, već nam potvrđuje ono što je već rečeno, da se nalazimo pred jednom dobro organizovanom neprijateljskom organizacijom, obilno snabdevenom sredstvima, bez predrasuda, odlučnom i stoga veoma opasnom.«²⁸

Borci narodnooslobodilačkog rata, kao i stanovništvo, bili su zaštićeni brojnim pravilima pozitivnog međunarodnog prava, koja isključuju samovolju neprijatelja, ubijanje i teror. Navodimo samo poznatu De Martensovu klauzulu: »Dok jedan potpuniji zbornik zakona rata ne bude proglašen, Visoke strane ugovornice smatraju korisnim da potvrde da, u slučajevima koji nisu predviđeni propisima od njih usvojenim, stanovništvo i učesnici u ratu ostaju pod zaštitom i vlašću načela međunarodnog prava onakvim kako ona proizilaze iz običaja ustanovljenih među prosvećenim narodima, iz zahteva čovečnosti i zahteva javne svesti.«²⁹ Ratni zarobljenici, ranjenici i bolesnici bili su posebno zaštićeni pravilima Haških i Ženevskih konvencija iz 1864, 1906. i 1929. godine.³⁰ Odredbe ovih konvencija bile su obavezne i za pripadnike italijanske vojske, a kao opšta pravila uneta su i u italijanski Zakon o ratu i neutralnosti iz 1938. godine. Međunarodno pravo je zabranjivalo na isti način i stavljanje ljudi van zakona, ucenu glava i davanje nagrada za ubistva: Slične odredbe su uključene i u tzv. Liberova uputstva: »Ratno pravo ne dopušta objavu da je neki pojedinac, koji je član zaraćene vojske ili neki građanin neprijateljske države, stavljen van zakona i da ga može ubiti bez suda svaki pojedinac koji ga se dočepa, kao što moderni zakoni ne dopuštaju u mirno doba to stavljanje van zakona, nego ga, naprotiv, osuđuju. Najoštrije represalije bi se preduzele posle ubistva počinjenog na osnovu takve objave od koje god vlasti ona poticala. Civilizirani narodi gledaju s užasom na nagrade koje se nude da bi se neko naveo na ubistvo neprijatelja i osuđuju to kao povratak u barbarstvo.«

²⁸ Isto, tom III, knj. 4, dok. br. 183.

²⁹ *IV haška konvencija* iz 1907. godine.

³⁰ *Jugoslovenska Revija za međunarodno pravo*, Beograd, 1958.

Odnos boraca NOR-a prema ratnim zarobljenicima

U Crnoj Gori je u 13-julskom ustanku i kasnije zarobljen veliki broj neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira. Već 20. jula 1941. Privremena vrhovna komanda za Crnu Goru, Boku i Sandžak saopštava da je »prema nepotpunim podacima zarobljeno preko 3000 talijanskih vojnika«. ³¹ Samo pri oslobođenju Danilovgrada, 21. jula 1941, zarobljeno je preko 900 vojnika, podoficira i oficira italijanske vojske. Mada je tako veliki broj zarobljenika predstavljao krupan problem za ustaničku organizaciju, kada je tek sticala prva borbena i druga iskustva, svi zarobljenici su smešteni u zdravim i čvrstim zgradama pored reke Zete i primerno opskrbljeni. Red i disciplinu unutar logora održavali su sami zarobljenici, Oni su redovno snabdevani, delom od zaplenjene hrane iz neprijateljskih magacina, a delom iz okolnih sela. Kada su ustaničke snage napustile Danilovgrad, svi ratni zarobljenici su pušteni na slobodu. ³²

O broju zarobljenih pripadnika italijanske vojske govore i dokumenti komandanata okupacionih divizija i pukova. Ove izveštaje je objedinjavala Vrhovna komanda italijanske vojske i dostavljala Ministarstvu spoljnih poslova. Tako, npr. načelnik Vrhovne komande Ugo Cavallero u izveštaju od 7. avgusta 1941. piše: »Divizija Venezia zauzela je predeo Trešnjevik i otpočela pokret prema Andrijevići; kolona koja je stigla oslobodila je oko 1300 oficira i vojnika.« ³³ U izveštaju od 8. avgusta kaže se: »Jedinice divizije Venezia i prva grupa alpinaca zauzele su Andrijevicu, oslobodivši 200 zarobljenika«, a u izveštaju od 10. avgusta 1941. general Magli obaveštava da je iz Berana stiglo u Andrijevicu 573 zarobljenika.

Teško je bilo sačuvati tako veliki broj zarobljenika od besa ustaničkih masa. Ustanici, u najvećem broju seljaci, čuvali su one koje su s pravom nazivali palikućama, koji su im zapalili domove, pobili decu i žene, razorili s mukom stečena ognjišta. Međutim, ustanik se borio za više ciljeva. On se nije smeo spustiti na nivo fašističkih marodera, ubica i pljačkaša. Zbog toga su viši štabovi stalno brinuli o sudbini zarobljenog neprijatelja, o obezbeđenju ljudskog postupka prema ratnim zarobljenicima. Tako npr., Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku u svom »Saopštenju« od 26. oktobra 1941, govoreći o rezultatima borbi na Jelinom Dubu, između ostalog, kaže: »U toku borbi koje su se odvijale na tom tere-

³¹ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 1, dok. br. 2.

³² Ovi ratni zarobljenici su odigrali pri ponovnom dolasku italijanskih jedinica u Danilovgrad prljavu ulogu. Među pohvatanim seljacima i gradanima »prepoznali« su ustanike, koji su odmah na licu mesta streljani.

³³ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 4, dok. br. 167.

nu, ubijeno je i ranjeno oko 150 neprijateljskih vojnika, a zarobljena su 64 vojnika, podoficira i oficira. Naređeno je da se sa zarobljenicima čovječno postupa, kako to dolikuje našoj oslobođilačkoj vojsci i našem narodu.«³⁴

Vrhovni komandant narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije drug Tito, svestan teškoća oko primene humanitarnih pravila međunarodnog prava na lica koja su počinila nečovečna dela, neprekidno je brinuo o postupanju sa ratnim zarobljenicima. Već 8. novembra 1941. naređuje svim štabovima, političkim komesarima i borcima NOP odreda Jugoslavije: »1. pod pretnjom kazne smrti zabranjuje se odgovarati na zločine sličnim protumerama koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima: maltretiranje, prebijanje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje prema zarobljenicima koji padnu u naše ruke; 2. naše vojne partizanske jedinice dužne su više od svih da strogo poštuju ratnička pravila i da visoko drže neokaljanu zastavu naših herojskih partizanskih odreda Jugoslavije.«³⁵

Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku brinuo se ne samo o pravilnom odnosu boraca prema zarobljenom neprijatelju nego i o što boljem smeštaju i materijalnom obezbeđenju ratnih zarobljenika. To nije bilo lako, naročito u zimskim uslovima. Neprijatelj je popalio na hiljade domova, a kuće i kolibe po planinskim selima i katunima razarao je bombardovanjem. Mnoge porodice su ostale gotovo bez ikakvih namirnica, a obrok partizana se sastojao uglavnom od malog komada mesa i nekoliko krompira. Zaplenjene namirnice su čuvane samo za bolnice i izbeglice. Ipak, i u tako teškoj situaciji, briga o ratnim zarobljenicima nije smela da popušta.

Ratni zarobljenici su dobijali dnevno sledovanje kao i ostali borci, s tim što su se sami starali o pripremi i deobi hrane. Dozvoljavano im je čak i to da stupaju u vezu sa jedinicama iz kojih su poticali i da odatle traže pojačanja u ishrani i druge potrebe. Po sledovanje su išli sami ratni zarobljenici, sami su ga dopremali do logora i sami ga međusobno delili. Neprijateljska komanda garnizona imala je tačan spisak zarobljenih vojnika, podoficira i oficira, tako da im je mogla slati i svu pristiglu poštu, zajedno sa sledovanjem.

Nije bilo lako primenjivati zakone i običaje rata prema onima koji su naše borce stavili van zaštite ratnih zakona. Posebno je bilo teško uzdržati se od streljanja neprijatelja na samom bojištu, uhvaćenog u zločinu prema nevinom stanovništvu. O tome sve-

³⁴ Isto, tom III, knj. 1, dok. br. 28.

³⁵ Isto, tom I, knj. 3.

doći i jedno »Saopštenje« Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku od 26. oktobra 1941. godine. Zetski NOP odred dobio je, naime, zadatak da napadne neprijatelja i da, zbog paljevine sela Lutova, postrelja sve zarobljene neprijateljske vojnike i oficire »kao odgovor na nevojničke kukavičke zločine okupatorskih komandi prema mirnom stanovništvu«. ³⁶ Zetski odred je izvršio postavljani zadatak i 18. oktobra 1941. na Jelinom Dubu zarobio preko 60 vojnika, podoficira i oficira italijanske vojske. »Zbog represalija koje je neprijatelj preduzeo prema obližnjim naseljima, Štab je imao namjeru da strijelja sve zarobljenike. Ali videvši svu bijedu italijanskih vojnika, natjeranih mimo njihove volje u rat, Štab je ovaj put naredio da se puste na slobodu 44 zarobljena vojnika, a oficire, podoficire, karabinjere i šofere (ukupno 20) zadržao za razmjenu sa našim pohapšenim i interniranim.«

Takvih i sličnih primera zabeleženo je na desetine i u drugim krajevima zemlje. Borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije pridržavali su se odredaba međunarodnog ratnog prava do maksimalno mogućih granica, što znači da je i u ovom pogledu naš oslobodilački rat imao bitno drukčije kvalifikative od okupatora i njegovih domaćih saveznika. Tu dimenziju našeg rata treba još dublje i svestranije izučavati, između ostalog i zato što imperativ savremenog sveta, njegove svesti i kulture, životnih potreba i opstanka jeste dalja borba za humanizaciju rata, za razvoj ratnog prava, za ograničenje nasilja i bezakonja kao sredstava za rešavanje međunarodnih problema i sporova.

Realan zahtev savremene međunarodne stvarnosti jeste — goiniti prekršioce odredaba ratnog prava, bez obzira kojoj strani pripadali. To je zahtev međunarodne zajednice, odraz njenih shvatanja, potreba i snage, jasno izraženih kroz dokumente Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih tela. Otuda i borbu za dalji razvoj ratnog prava treba voditi kao sastavni deo borbe za mir i bezbednost čovečanstva.